

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ ISTORIE, CIVILIZAȚIE, CULTURĂ

TEZĂ DE DOCTORAT

MOBILIER LITURGIC ÎN BISERICILE
ARMEANO-CATOLICE DIN TRANSILVANIA

CONDUCĂTOR DE DOCTORAT:

PROF. UNIV. DR. KOVÁCS ANDREI

DOCTORAND:

PÁL EMESE

CLUJ-NAPOCA – 2013

CUPRINS

- I. Introducere.....** Hiba! A könyvjelző nem létezik.
- I.1. „Gloria noastră de patru milenii” ..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- I.2. Armenii în Transilvania ..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- I.3. Spațiu liturgic și concepția despre imagini în Biserica Apostolică Armeană **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- GHERLA .....** Hiba! A könyvjelző nem létezik.
- II. Biserica de lemn din Piața Centrală.....** Hiba! A könyvjelző nem létezik.
- II.1. Fondarea orașului armean și perioada? construirii bisericii Az örmény város alapítása és a templom építési ideje ..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- II.2. Exteriorul și amenajarea interioară a bisericii ..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- III. Biserica Solomon .....** Hiba! A könyvjelző nem létezik.
- III.1. Procesul construirii..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- III.2. Amenajarea interioară a bisericii în secolul XVIII. .. **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- III.2.1. Altarele și amvonul..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- III.2.2. Imagini în interiorul bisericii..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- III.2.3. Scenografierea imaginilor..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- III.3. Amenajarea interioară actuală a bisericii ..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- III.3.1. Construirea mobilierului liturgic ..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- III.3.2. Altarele ..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- III.3.3. Picturile murale..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- III.3.4. Mobilierul liturgic nou în contextul modernismului **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- IV. Biserica parohială Sfânta Treime .....** Hiba! A könyvjelző nem létezik.
- IV.1. Cronologia construcției ..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- IV. 2. Amenajarea interioară timpurie ..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- IV.2.1. Primul altar principal..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- IV.2.2. Altarul lateral Regina Rozariului ..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- IV.3. Amvonul..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- IV.3.1. Construirea amvonului ..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- IV.3.2. Descrierea amvonului, programul său iconografic **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

IV.4. Altarele laterale	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IV.4.1. Construirea altarelor laterale	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IV.4.3. Meșterii altarelor laterale.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IV.4.4. Între baroc și neoclasicism: picturile altarelor ...	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IV.4.5. Pictorul altarelor: János Mihály Hesz	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IV.5. Altarul capelei laterale	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IV.5.1. Legenda „picturii lui Rubens”	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IV.5.2. Pictura lui Sandrart.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IV.5.3. Analiza picturii	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IV.6. Al doilea altar principal.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
DUMBRĂVENI.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
V. Biserica veche din Dumbrăveni	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
V.1. Istoricul construirii	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
V.2. Amenajarea interioară a bisericii.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VI. Capele armeano-catolice în Dumbrăveni	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VI.1. Capela Sfântul Ioan Botezătorul	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VII. Biserica Sfânta Elisabeta sau biserica mare armeano-catolică din Dumbrăveni	Hiba! A
könyvjelző nem létezik.	
VII.1. Istoricul construirii.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VII.2. Amenajarea interioară.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VII.2.1. Arhitectura altarului principal.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VII.2.2. Pictura altarului principal.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VII.2.3. Altarul Rozariului	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VII.2.4. Altarul Sfântului Ștefan	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VII.2.5. Altarul Sfântul Joachim și Sfânta Ana.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VII.2.6. Altarul Sfântul Iosif	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VII.2.7. Altarul Sfântul Grigore Iluminatorul	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VII.2.8. Altarul Sfânta Cruce.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VII.2.9. Amvonul.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VII.2.10. Orga, bănci și strane.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VIII. Fosta biserică mechitaristă	Hiba! A könyvjelző nem létezik.

VIII.1. Ordinul mechtarist.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VIII.2. Ordinul mechtarist în Dumbrăveni.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VIII.3. Istoricul construirii	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VIII.4. Amenajarea interioară	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VIII.4.1. Altarul principal.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VIII.4.2. Arhitectura altarelor laterale și decorațiile plastice.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VIII.4.3. Picturile altarelor laterale.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VIII.4.4. Amvonul	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
GHEORGHENI	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IX. Biserica armeano-catolică din Gheorgheni	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IX.1. Istoricul construirii	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IX.2. Amenajarea interioară a bisericii	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IX.2.1. Altarul principal	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IX.2.2. Altarul Sfântul Grigore Iluminatorul.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IX.2.3. Altarul Sfântul Ștefan Protomartirul	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IX.2.4. Fostul altar Sfântul Caietan azi altarul Sfânta Maria din Lourdes.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IX.2.5. Alte mobilier liturgice	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
FRUMOASA	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
X. Biserica armeano-catolică din Frumoasa	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
X.1. Istoricul construirii	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
X.2. Amenajarea interioară	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
X.2.1. Altarul principal.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
X.2.2. Altarele laterale și amvonul.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Concluzii	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Surse arhivistice	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Bibliografie	Hiba! A könyvjelző nem létezik.

Rezumat

În a doua parte a secolului al XVII-lea armenii stabiliți în Transilvania au reușit să construiască biserici în patru localități: Gherla (Armenopolis, Hayakalak, Szamosújvár), Dumbrăveni (Elisabethopolis, Yefisabet'owpolis, Ebesfalva, Erzsébetváros), Gheorgheni (Čowrčov, Gyergyószentmiklós) și Frumoasa (Sibviz, Szépvíz). Datorită procesului de asimilare tot mai intens în secolul al XIX-lea și a migrației comunitățile armenie înfloritoare s-au asimilat până în zilele noastre complet în comunitatea maghiară, și deși începând cu anii 1990 se poate observa un fel de "armenizare" în cercul persoanelor de origine armeană, moștenirea de 300 de ani a devenit străină pentru ei, cel puțin prin faptul că nu înțeleg inscripțiile armeană care le decorează bisericile, nu cunosc legendele sfinților care apar pe altare, nu au grijă de colecțiile bisericesti foarte bogate. Din cauza întreruperii continuității tradiției trebuie să privim bisericile armenie din Transilvania ca și moștenirea unei culturi asimilate în esență, a cărei caracteristici specifice fac posibilă, chiar necesară să o facem subiect de studiere științifică. Creațiile din aceste biserici au de obicei o calitate mai bună decât nivelul mediu din Transilvania, și sintetizând și culturi diferite sunt un mediu de studiu interesant și pentru istoria artei.

Stând în fața bisericilor armeano-catolice, contemplându-le amenajarea, toată lumea își pune aceeași întrebare: ce este armean în acestea? Câteva inscripții ilizibile, câțiva sfinți necunoscuți îi atrag atenția asupra lor, dar în afară de acestea, vedem soluții binecunoscute din arta bisericască barocă din Transilvania. În ce sens putem vorbi despre artă armeană în Transilvania? Pentru a răspunde, în primul rând trebuie să clarificăm ce înțelegem prin artă armeană. Lucrările pictorilor, meșterilor armeni? Sau e de ajuns dacă comanditarul e armean? Să căutăm caracteristicile specifice ale iconografiei armenie, sau sfinți specifici armeni? Cine le-a creat, în ce seamănă și în ce diferă altarele, picturile, statuile de amenajările bisericilor catolice din Transilvania? Ce fel de modele au urmat? Cum, în ce pași și în ce măsură s-a întâmplat

latinizarea? Acestea sunt întrebările la care încercăm să răspundem studiind amenajările bisericesti armeano-catolice din Transilvania.

Deși discutăm detaliat istoria de formare a câtorva obiecte și încercăm în fiecare caz să discutăm și meșterii, pictorii, și încercăm să analizăm lucrările în opera artiștilor, în centrul interesului nostru se află întotdeauna lucrarea și „sensul”, ei. Sunt cazuri în care lucrarea pare importantă din punct de vedere istoric, altă dată este nevoie de descifrarea contextului teologic sau iconografic, iar alteori devin importante caracteristicile lucrării autonome, făcând abstracție de cult și de fenomenul istoric. Înainte de prezentarea amenajărilor interioare am considerat important să conturăm și istoria construcției bisericilor, pentru că progresul sau stagnarea construcțiilor a avut un efect primordial asupra perioadei în care s-a produs mobilierul, asupra condițiilor, iar cu scurta prezentare a clădirilor încercăm să descriem acel spațiu liturgic în care au ajuns lucrările discutate în detaliu. Unele lucrări (de exemplu pictura *Coborârea de pe cruce* din Gherla), din cauza calității lor artistice, merită o analiză mai detaliată. De asemenea, am considerat util să prezentăm pe scurt problematica folosirii imaginii, relația față de imagini, și într-un caz (Biserica Solomon din Gherla) discutarea picturilor murale, deoarece acestea pot fi interpretate ca manifestarea armenismului atât de rar în lucrări, și așa se leagă strâns de problematica principală. Am considerat importantă transcrierea și traducerea inscripțiilor armene de pe clădiri, picturi. În cazul inscripțiilor am aplicat transcrierea cu litere armene, iar la numele, conceptele armene am urmat standardul acceptat la nivel internațional.

Literatura de specialitate s-a ocupat relativ puțin de amenajările bisericilor armeano-catolice din Transilvania. Din literatura română trebuie să amintim studiul Lidiei Drăgoi, care a apărut în catalogul expoziției din Muzeul de Artă Cluj-Napoca, care a prezentat cultura și arta armeană din Gherla. Acest studiu este un punct de plecare în datarea obiectelor, dar este mai degrabă conștientizator, nu se bazează pe cercetări profunde, în consecință conține și informații greșite. Din rândul specialiștilor maghiari este important numele lui Margit B. Nagy care a explorat o serie de surse semnificative despre istoria construcției bisericii Sfânta Treime din Gherla, și prin cercetarea operei lui Simon Hoffmayer, a formulat mai multe concluzii utile și valide și azi despre amenajările din catedrala armeano-catolică din Gherla, catedrala armeano-catolică din Dumbrăveni și biserica mechtaristă de odinioară. Nicolae Sabău, în lucrările despre pictura și sculptura barocă din Transilvania, se ocupă mai detaliat de unele picturi de altare și de obiectele colecțiilor bisericesti armene. Studiul despre pictura altarului principal din biserica

mare din Dumbrăveni este foarte util, de asemenea, lucrarea sa despre picturile de pe altarele laterale ale bisericii mechtariste. Atenția cercetărilor internaționale a fost îndreptată spre o singură imagine de altar din moștenirea artistică a armenilor din Transilvania, pe *Coborârea de pe cruce*, atribuită lui Rubens pentru mult timp, însă pictorul lucrării a fost identificat de Levon Chookasian și Kristian Klemm.

Din cauza lipsei cercetărilor de acest gen am încercat să abordăm tema cu implicarea cât mai multor surse arhivistice. Cercetarea a fost mult facilitată de crearea Arhivei de Colecție Armeano-Catolică din Gherla, care include toate arhivele a celor patru parohii armeano-catolice din Transilvania, și le păstrează în condiții adecvate. Deși s-au păstrat arhivele bisericilor cercetate, acestea nu ne dezvăluie prea multe date referitoare la mobilierul bisericesc. În cazul Gherlei și Dumbrăveniului, acest fapt se explică prin faptul că construcția bisericilor a fost administrată de patronatul bisericii, de oraș, și în acest fel documentele legate de amenajarea bisericilor se găsesc în arhivele orășenești, care nu sunt întotdeauna disponibile în locul lor de păstrare curent, în arhivele de stat. În cazul Gherlei, protocoalele Magistraturii se află la Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, documentele din Dumbrăveni au ajuns mai întâi la Brașov, apoi la Alba Iulia, în custodia arhivelor de stat. Cu toate acestea, documentele magistraturii din Gherla oferă multe informații valoroase, mai ales despre condițiile creării altarelor laterale ale bisericii mari și despre meșterii participanți la aceste lucrări. În materialele din Gheorgheni și Frumoasa nu au rămas deloc surse din timpul construirii bisericii și a obiectelor din amenajare, așa că maeștrii care au creat altarele și statuile rămân în continuare necunoscuți. Din arhivele de colecție din Gherla conțin informații importante mai ales inventarele, descrierile, Historia Domusurilor, corespondența, iar în arhiva de fotografii am găsit mai multe fotografii arhive pe care se pot studia monumente demolate sau modificate. De asemenea, au apărut fotografii rare despre altarele bisericii mechtariste din Dumbrăveni din arhiva de fotografii a „Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ” din Budapesta. Vizitațiile canonice din Arhiva Arhidiecezei Romano Catolice de Alba Iulia pot fi considerate importante în special, pentru că prezintă legătura dintre amenajarea bisericilor, starea lor și viața religioasă, dar pe lângă acestea conțin inventare detaliate sau mai laconice și copia unor documente importante, iar din schimbările intervenite între vizitații putem deduce o serie de concluzii importante.

Personajele, martirii istoriei armene, și locurile memoriei (lieu de mémoire) ca muntele Ararat sau convertirea la creștinism reappare în foarte multe forme în creațiile armene, așa că am

considerat important să rezumăm scurt și perioada de mai devreme din istoria armenilor în introducere, concentrându-ne mai ales pe efectele culturale și caracteristicile principale. Am evidențiat cele trei componente determinante din istoria și cultura armenilor: convertirea la creștinism, formarea propriului scris și respingerea sinodului Khalkedon. În a doua parte a introducerii ne concentrăm asupra câtorva aspecte din istoria armenilor din Transilvania: pe perioada stabilirii în Transilvania, pe numărul familiilor armene, pe locațiile stabilirii, pe uniunea cu biserica romano-catolică, și pe schimbările organizării bisericii armene din secolul XVIII până azi. Pentru cercetarea amenajării bisericilor armene și pentru determinarea măsurii în care armenii uniți au ținut la tradiții și în care au preluat obiceiurile romano-catolice locale, am folosit ca referință spațiul liturgic al bisericilor armene și în a treia parte a introducerii am prezentat și relația bisericii armene cu imaginile.

Apoi, structura lucrării a fost împărțită pe nouă capitole, fiecare biserică fiind discutată într-un capitol separat. Am abordat bisericile în ordine topografică, mai întâi cele mai importante două așezări armene, Gherla și Dumbrăveni, apoi a urmat Gherorgheni și Frumoasa. În cazul Dumbrăveniului am discutat separat și capelele armeano-catolice, din cauza numărului lor mare, și din cauza icoanei miraculoase din capela Sf. Ioan Botezătorul, care a atras pelerini nu doar din Dumbrăveni, ci și din împrejurimi. Dovada intensității culului imaginii este faptul că în cei 9 ani dintre sfințirea capelei (1772) și primul inventar (1781) în jurul ei s-au adunat nu mai puțin de 340 de obiecte votive. Am urmat o structură similară în prezentarea amenajării bisericilor, după istoria construirii urmează prezentarea scurtă a clădirii, apoi cercetarea detaliată a obiectelor, urmând timpul creării lor. În cazul altarelor, întâi am rezumat istoria creării lor cu ajutorul surselor, apoi am analizat suprastructura, am discutat opera meșterilor (dacă este cunoscută) și abia apoi a urmat descrierea picturilor altarului, iconografia, analiza imaginilor, identificarea pictorilor și plasarea imaginilor în opera artiștilor. În cele ce urmează, vom schița, ținând cont de limitele rezumatului, cele mai importante date și rezultate legate de amenajarea bisericilor.

Literatura de specialitate mai nouă, în cercetarea formării, și a evoluției urbane a orașului Gherla este înclinată să uite de mica biserică de lemn ce a stat în locul bisericii de azi, care este, în esență, prima biserică construită de armeni. Nu putem accentua îndeajuns de mult importanța micii biserici sau capele, deoarece amenajarea acesteia duce la concluzii primordiale în legătură cu stările de tranziție de după uniune, modelele urmate și cultul sfinților din începuturile bisericii

armino-catolice. Deoarece a fost demolată la construcția bisericii mari, avem doar puține informații despre biserica mică, dar în vizitele canonice din 1731 găsim inventarul detaliat, pe baza căruia am încercat să reconstituim amenajarea primei biserici armene catolice din Transilvania. Din inventarul detaliat iese în evidență că avem de a face cu o biserică amenajată după cerințele cultului catolic. În primul rând, trebuie să accentuăm prezența altarului decorat cu imagini și cele două altare laterale, pentru că în biserica apostolică armeană se găseau imagini doar pe altarul principal, altarele laterale erau, de obicei, mese simple. În bisericile apostolice armene se găsesc câteva picturi, pe când pereții bisericii mici din Gherla sunt aproape în totalitate acoperite de imagini. Conform inventarului, putem concluziona că cea mai respectată imagine trebuie să fi fost copia icoanei de la Czestochowa, care a fost probabil considerată făcătoare de minuni. La asta fac referință coroanele ornate de argint de pe capul lui Isus și Maria, coralele și monedele de aur ce ornează imaginea și cele trei obiecte votive. Tot acest inventar ne păstrează și primele informații despre cultul Madonei din Mariazell printre armeni, devenit intensiv și foarte răspândit în secolul al XVIII-lea și prima parte a secolului al XIX-lea. Aceasta este prima informație păstrată despre pelerinajul de la Mariazell, deoarece copia statuii a fost adusă personal de un anume domn Alexa din celebrul loc de pelerinaj stirian.

Prima biserică de piatră din Gherla a primit numele de Solomon după fondatorul său, fiind cunoscut cu această denumire și azi. Această biserică este cea mai veche biserică armeană păstrată din Transilvania, și s-a construit între 1723 și 1725 cu hramul Bunei Vestiri, fiind consacrată de episcopul Ioan Antalffy în 6 octombrie 1725. Amenajarea originală a fost schimbată cu una nouă în secolul XIX, așa că am încercat să reconstruim situația din secolul XVIII-XIX cu ajutorul documentelor și a inventarelor. Documentul fondator indică, că cele trei altare ale bisericii, altarul principal cu imaginea reprezentând Buna Vestire, altarul cu Sfânta Treime pe partea evanghelică și altarul Sf. Grigore Iluminatorul, au fost ridicate de însuși fondatorul Solomon Simai. În capela Sfânta Ana atașată de biserică au construit un altar în 1730-31, prevăzut cu imagini reprezentând Sf. Ana, Joachim și Fecioara Maria. În capela Sfânta Ana au ridicat un altar nou în secolul XVIII în onoarea lui Sf. Aloysius de Gonzaga. În contrast cu interiorul de azi al bisericii, interiorul din secolele XVIII-XIX a fost caracterizat de "domnia" imaginilor. Azi biserica are trei altare: două în capelele laterale, unul în cor, iar nava nu conține niciunul. În contrast, în secolele XVIII-XIX, deși biserica era mai mică, avea 5 altare. "Domnia" imaginilor nu rezultă doar din imaginile altarelor, ci mai ales din imaginile de mărimi și tehnici

diferite de pe pereți, printre care și gravuri, dar cele mai multe sunt picturi în ulei. Inventarul din 1779 menționează 35 de imagini, specificând tema doar în câteva cazuri. În canonică visitatio din 1781 se menționează 14, dar în inventarul atașat 16, iar în 1804 15 imagini. În 1889, înainte de transformare, pe pereții bisericii și ale capelei erau 22 de imagini. În contrast cu biserica de lemn din piață, mai multe dintre imaginile de pe pereții bisericii Salamon sunt expres armenă (Sf. Grigore Iluminatorul, Sf. Hripsime), sau găsim și reprezentări ale sfinților respectați în biserica armeană apostolică (Sf. apostol Tadeu, Sf. Ștefan, primul diacon și martir, Sf. Iacob din Nisibis). Prezența lor se datorează pe de o parte mulțumită încetării catolizării violente și datorită formării spiritului catolic armean: se pare că sfinții bisericii apostolice armenă și sfinții bisericii romano-catolice pot fi bine unii lângă ceilalți. Citind descrierea de odinioară a amenajării bisericii, doi factori ne atrag atenția: pe o parte, numărul mare de copii ale statuii din Mariazell, pe de altă parte “onorarea” picturilor și a statuiilor cu diferite veșminte, coroane, bijuterii și cadouri votive. La sfârșitul secolului XIX biserica este complet transformată la inițiativa protopopului Lukács Bárány și a profesorului de gimnaziu Kristóf Szongott. Această transformare nu se referă doar la exteriorul bisericii, interiorul s-a schimbat la fel de mult prin înlăturarea amenajării de până atunci și prin crearea altarelor, băncilor noi. Pregătirea noilor altare i-a fost încredințată lui Henrik Altenbuchner din Budapesta. Altarele arată caracteristicile pluralismului stilistic al istorismului, fiind cel mai aproape de neobaroc, dar au și caracteristici ale neorenașterii.

Biserica mare armeană construită între 1748 și 1804 avea două altare până în 1800, la construirea celor patru altare laterale în navă, altarul principal în onoarea Sfintei Treimi și altarul Madona cu Rozariu așezat în capela din partea sa dreaptă. În opinia istoricului Kristóf Szongott prima liturgie a fost ținută în biserică în 1759, și pentru aceasta fiind nevoie și de un altar. Episcopul József Batthyány a sfințit sanctuarul și capela în 11 iunie 1760. Pe baza acestor informații se pare, că primele două altare au fost ridicate între 1759 și 1761. Ultima dată apare pe un cartuș baroc păstrat în colecția bisericii, provenind de pe una dintre altarele bisericii și purtând blazonul familiei Karácsonyi.

Biserica din Gherla avea și o icoană miraculoasă care o reprezintă pe Madona cu Rozariu, care este menționată în vizitațiile canonice din 1804 pe altarul principal, deasupra tabernacolului, cu 92 obiecte votive așezate în jurul său. După altarele construite în jurul anului 1760, urmează o pauză destul de lungă în procesul elaborării decorațiilor bisericii, ceea ce se justifică prin procesul lent și plin de evenimente neprevăzute al construirii. La sfârșitul secolului, clădirea era

în mare parte finalizată, așa că au început amenajările interioare potrivite cu exteriorul monumental. În primă fază, în 1797 se comandă amvonul de la sculptorul cel mai renumit din Transilvania, Simon Hoffmayer. Cele patru altare laterale din naos au fost executate între 1799 și 1804, tot după proiectele aceluiași Hoffmayer, însă după moartea lui, executarea i-a revenit ucenicului său, Antal Csűrös. Picturile altarelor cu reprezentările Sf. Grigore Iluminatorul, Înălțarea Maicii Domnului, Moartea Sfântului Iosif și Sf. Ioan Nepomuc sunt comandate de la Viena, de la pictorul originar din Ungaria János Mihály Hesz.

În 20 aprilie 1802 parohia de la Gherla a cerut împăratului Francisc I. o pictură de altar nouă pentru biserică. A primit răspuns pe data de 25 aprilie de la Hofkammeramt, prin care se permite livrarea unei picturi cu tema *Coborârea de pe cruce* la Gherla. Pictura de altar despre care vorbim a ajuns la Viena de la abația benedictină din Lambach, fiind păstrată în palatul Belvedere. În catalogul din 1783 și 1796 al colecțiilor imperiale din Belvedere a fost înscrisă ca lucrarea lui Joachim von Sandrart. Datele menționate indică în mod clar faptul că *Coborârea de pe cruce* din Gherla este lucrarea lui Joachim von Sandrart. Literatura de specialitate mai veche și legendele care s-au născut în secolul XIX în mai multe variații au considerat pictura ca fiind a lui Rubens din cauza compoziției inspirate de celebra pictură din Antwerpen a maestrului flamand.

Altarul cu baldachin din biserica parohială armeană catolică din Gherla a fost necunoscut atât pentru literatura de specialitate, cât și pentru comunitatea locală, pentru că în 1930 a fost demolat și pierzându-se și chiar memoria sa locală. Din prezența unor statui de îngeri neoclasiciste păstrate în colecția bisericii și proiectul unui altar descoperit cu ocazia reorganizării arhivelor armene din Gherla, am ajuns la concluzia și mai devreme că ar fi existat un altar de tip baldachin, întărită ulterior de fotografia din 1920 și o carte poștală descoperite mai nou. Proiectul unui nou altar s-a născut deja în 1797, dar construcția a fost executată doar în 1842 cu suportul magistratului de origine armeană Gergely Jakabffy care trăia la Pesta. Construcția monumentală a altarului și statuile tipic neoclasiciste au fost executate de sculptorul Ferenc Uhl din Pesta.

Prima biserică armeano-catolică de piatră în Dumbrăveni – atunci încă Ebesfalva sau Ibașfalău – construită în 1723 a fost demolată în 1904–1905. Exteriorul și interiorul bisericii a fost asemănătoare în mai multe privințe cu cea a bisericii Solomon din Gherla. În singura fotografie cunoscută de noi este bine vizibil că în structura arhitecturală și în detalii au fost urmate ca model bisericile gotice târzii din Transilvania. Primele date despre altare le găsim în

documentele despre consacrarea bisericii, conform cărora în 1725 biserica avea trei altare. Altarul principal a fost consacrat în onoarea Sfintei Treimi, pe partea epistolei era altarul Sfântului Grigore Iluminatorul, iar pe partea evanghelică altarul Madonei. În canonica visitatio din 1740 a vicarului general János Kastal apare un altar nou în onoarea Sfintei Ana, care nu a fost încă consacrat. Pe lângă cele două copii ale statuii din Mariazell, amenajarea bisericii mai conține nenumărate statui și imagini, însă inventarele precizează doar reprezentările câtorva dintre ele.

Catedrala armeană din Dumbrăveni, construită între 1766 și 1791, dispune de o amenajare interioară de o calitate excepțională, fiind alcătuită dintr-un altar principal, șase altare laterale, un amvon, o orgă, respectiv bănci. Cu excepția altarului Sfintei Cruci, construit în cea de-a doua jumătate a secolului XIX, mobilierul bisericii a prezintă caracteristicile stilului baroc târziu, având și influențe neoclasiche, și reprezintă unul dintre cele mai importante ansambluri ale stilului în tranziție spre neoclasicism, fiind unul dintre exemplele cele mai omogene și exigente pentru acest proces de schimbare în toată Transilvania. Construcția altarelor și decorația lor sculpturală este, în linii mari și privind caracteristicile generale, unitară, însă după o analiză mai detaliată putem observa și micile diferențe, pe baza cărora devine evident, că nu provin din unul și același atelier. Sursele care ne stau la dispoziție sunt însă atât de puține, încât – cu excepția altarului Sfintei Cruci – le putem asocia unor anumite ateliere doar cu ajutorul criticii de stil. În studiul ei despre Simon Hoffmayer, istoricul de artă Margit B. Nagy a ales această metodă, și a ajuns la concluzii relevante despre altare, care constituie baza cercetărilor până în ziua de astăzi. După o analiză minuțioasă privind arhitectura altarelor și statuile, putem conchide că atelierul lui Hoffmayer a luat parte la realizarea altarului principal, și al altarelor laterale dedicate Sfântului Ioachim și Sfintei Ana, respectiv Sfântului Ștefan protomartirul; altarele laterale cu hramul Sfântul Iosif și Sfântul Grigore Iluminatorul pot fi munca unui alt sculptor talentat și a atelierului acestuia. În ceea ce privește datarea altarelor, suntem de asemenea nevoiți să ne bazăm pe puține informații documentare. Este sigur, că până în anul 1791 (sfințirea bisericii) toate altarele au fost deja finalizate, deci altarele, orga și amvonul s-au realizat cel mai probabil în cursul celor opt ani dintre 1783 și 1791. Un alt punct de sprijin în privința datării constituie anul 1787, această dată apărând sub semnătura tabloului altarului principal; putem deci presupune că arhitectura a acestui altar s-a înălțat în jurul anului 1787. Ceea ce privește identitatea artiștilor, putem susține unele presupuneri ale lui Margit B. Nagy chiar și prin surse descoperite pe parcursul cercetării,

mai exact faptul, că maeștrii Antal și József Csűrös au colaborat la realizarea mobilierului bisericii din Dumbrăveni. În contrast cu biserica din Gherla, unde altarele laterale au fost finanțate de către comunitate sau de diferite organizații religioase, în Dumbrăveni altarele au fost realizate – după cum reiese din documentul datat din 1861, așezat în globul din vârful turnului – cu sprijinul persoanelor sau familiilor înstărite din elita orașului. Astfel, altarul Rozariului a fost donat de către Tódor Csiki, altarul Sfântul Ștefan Protomartirul de către familia Issekutz, altarul Sfântul Ioachim și Sfânta Ana de către familia Kabdebo, altarul Sfântul Iosif de către familia Izsák, altarul Sfântul Grigore Iluminatorul de către familia Lengyel. Conform cercetărilor lui Lukács Ávedik, altarul Rozariului s-a realizat în anul 1821, ceea ce pare plauzibil dacă observăm unele amănunte ale construcției lui, iar altarul Sfintei Cruci provine numai din 1867-68, fiind finanțat din donațiile comunității armean.

Biserica ordinului mechitarist din Dumbrăveni s-a construit aproximativ în 1795, în urma inițiativei lui István Ákoncz Kövér (Stephannos Agonc Giweēr) și finanțat din „pomana” strânsă de el. Ákoncz, născut în Gheorgheni, se numără printre cei mai erudiți membri ai ordinului mechitarist, este des amintit ca un al doilea fondator al ordinului. Sarcina realizării altarului principal din biserică, respectiv a două altare laterale și a amvonului este dată lui Simon Hoffmayer și atelierului său (care au lucrat mai devreme într-o altă biserică din oraș). Antal Türk, care a conceput proiectul clădirii, respectiv Hoffmayer au colaborat în Dumbrăveni, și din această muncă a luat naștere unul dintre cele mai omogene interioare de biserică al barocului târziu din Transilvania, reprezentativă pentru stilul în tranziție dinspre baroc înspre neoclasicism. Năzuința spre uniformitatea ansamblului amenajării interioare se observă înainte de toate în cazul construcției altarului principal, unde Hoffmayer s-a străduit să realizeze o operă în armonie cu mediul arhitectonic. Nu avem date despre finalizarea mobilierului bisericii, dar luând în considerare, că stucaturile din interior au fost terminate în 1795, iar în semnăturile tablourilor altarelor laterale apare anul 1798, în acord cu Margit B. Nagy putem afirma că altarele și a amvonul au fost construite aproximativ între 1795 și 1798. Presupunem că familiile armean înstărite din oraș au susținut realizarea unor piese din mobilierul bisericii cu sume mai mari; blazonul Lengyel care apare pe altarul principal indică o contribuție la realizarea construcției din partea acestei familii, care a sprijinit, de asemenea, și altarul Sfântului Grigore Iluminatorul al bisericii parohiale.

În cazul amenajării interioare a bisericii armeano-catolice Nașterea Maicii Domnului din Gheorgheni (construită între 1730 și 1734) posedăm foarte puține informații documentare. Mobilierul în stil baroc de o calitate apreciabilă, realizat în mod omogen, este alcătuit din altarul principal dedicat Maicii Domnului; în navă se află, pe partea nordică, altarul lateral Sfântul Grigore Iluminatorul, în partea sudică altarul lateral Sfântul Ștefan Protomartirul, iar în singura capelă a bisericii se găsește altarul dedicat Sfântului Caietan – astăzi înlocuit cu altarul Sfânta Maria din Lourdes. Pe perețele din nord se află un amvon corăspunzător stilului altarelor. În ceea ce privește datarea amenajării altarelor avem două puncte de sprijin: pe altarul principal, în rama deasupra tabloului, apare data de 1754, iar pe tabloul Sfântul Grigore Iluminatorul, cea de 1752. Deoarece cele patru altare și amvonul au o construcție omogenă, și provin, în mod vizibil, din același atelier, putem conchide că aceste elemente ale mobilierului au fost realizate aproximativ între 1752 și 1754. Nu este de asemenea clar identitatea persoanei care a comandat mobilierul. Conform inscripției de pe altarul Sfântul Grigore (care este și astăzi în starea sa originală), acesta a fost donat de către „trei feciori”, iar altarul Sfântul Ștefan de către Societatea Sfântul Ștefan. O parte din inițialele armean vizibile pe altarul principal se pot referi de asemenea la cei care au comandat această piesă. Sursele documentare relatează despre forme devoționale deja fixate și stabilite în celelalte biserici armeano-catolice (Biserica Solomon din Gherla, biserica veche din Dumbrăveni): tablourile și statuile altarelor au fost și aici prevăzute cu decorațiuni, bijuterii, obiecte de valoare. Se pare că tabloul venerat cu cel mai mult respect și cu cele mai multe ofrande a fost cel al Sfântului Caietan: în 1768 apar în inventar 34 de obiecte votive din argint, iar în 1776 35 de obiecte. În afară de aceste altare, sursele amintesc mai multe tablouri, dar denumesc tema acestora doar în cazuri excepționale. În inventarul atașat protocolului vizitației din 1776, în biserică sunt menționați nu mai puțin decât 55 de tablouri.

În cazul amenajării interioare a bisericii armeano-catolice din Frumoasa putem observa și urmări mai multe schimbări. Conform inventarului atașat protocolului vizitației din 1768, biserică a posedat toate instrumentele și obiectele necesare pentru desfășurarea liturgiei (veșminte, cărți pentru slujbă, vase pentru liturgie). Acest document nu menționează însă altare, doar o statuie a Fecioarei Maria, decorată cu textile și cu un șir de mărgel. În 1776 biserica dispune însă deja de 3 altare, cu un altar principal privilegiat și două altare laterale, dar în surse nu se menționează căror sfinți au fost dedicate. În această perioadă, nici un altar nu a fost încă sfințit. Din toate aceste informații putem presupune, că altarele au fost construite în perioada

cuprinsă dintre cele două vizitații, adică între 1768 și 1776. În biserica Sfânta Treime singurul obiect original este altarul principal din secolul XVIII, donat comunității de către cetățeanul Jordán Vártán din Dumbrăveni. Din protocolul vizitațiilor, și cunoscând uzanța acelei perioade, se poate constata cu siguranță, că pe altarul principal s-a aflat, până la începutul secolului XX, un tablou în ulei reprezentând Sfânta Treime. Tabloul care se află astăzi pe altar îl reprezintă însă pe Sfântul Martin care își împarte mantaua cu cerșetorul. În momentul sfințirii bisericii, în afară de altarul principal, au mai existat două altare laterale: cel dedicat Sfântului Iosif și Fecioarei Maria (cu reprezentarea Nașterii Maicii Domnului). În anul 1899, Tinka Száva a donat, spre completarea acestor două altare, statuile Inima Sfântă a lui Iisus și Fecioara Maria din Lourdes. Prin urmare, altarele laterale din secolul XVIII au fost transformate, iar pe mesele altarelor s-au așezat două statui tiroliene care la cumpăna veacurilor XIX-XX s-au bucurat de mare popularitate. În 1925, în același timp cu zugrăvirea bisericii, altarele laterale cu excepția statuilor au fost în totalitate schimbate. Cele două altare laterale de tip neobaroc, altarul Sfântul Mormânt, respectiv statuile Sfântului Grigore Iluminatorul și a Sfântului Petru au fost comandate de la întreprinderea lui József Bittenbinder care se ocupa de construcția altarelor și de decorațiunea bisericilor.

După prezentarea detaliată a monumentelor, în rezumat, am formulat din nou întrebările: în ce sens putem vorbi despre artă armeană în Transilvania? Căutăm operele pictorilor sau maeștrilor armeni? După cum reiese din această lucrare, printre creatorii amenajării interioare a bisericilor armeano-catolice din Transilvania se numără relativ puțini artiști de origine armeană. Prima menționare a unui pictor armean nu se găsește în documentele bisericilor armeano-catolice, ci în arhiva bisericii franciscane din Dej, unde, în inventarul datat din 1738, se amintește de o compoziție reprezentând Golgota care s-a realizat de un pictor armean cu numele Zakariás. Din cauza apropierii dintre Dej și Gherla putem presupune, că a fost vorba de un artist armean din Gherla. Cu aproape o sută de ani în urmă apare din nou numele unui pictor armean, Zakariás Gábrus, care a realizat în 1841 tabloul reprezentând fondatorii bisericii Solomon – și tot el construiește altarul Rozariului, folosind materialele din altarul principal demontat. Este de asemenea posibil că tablourile devoționale și tabloul lui Mesrop Maștoț (care fac parte din colecția catedralei armeană din Gherla) să fie legate de artiști locali, fără formare profesională în domeniu. Creatorii care au realizat mobilierul și decorațiunile din bisericile armeano-catolice sunt pictori și maeștri de origine germană, săsească (Simon Hoffmayer, Franz Neuhauser),

maghiară (Antal Csűrös, József Csűrös, Mátyás Veress), sau, sporadic, de proveniență română (Constantin Pop, Florea Pavel). Se poate observa o exigență artistică ridicată în rândul armeanilor care au comandat aceste opere de artă: dacă au avut ocazia, au apelat la serviciile celor mai buni artiști. Un exemplu excelent pentru acest fenomen reprezintă cazul altarelor laterale din Gherla, unde consiliul local, după examinarea schițelor propuse de un pictor de origine transilvăneană, săsească, decide să comandă un tablou de la maeștrii din Viena care „lucrează cu mai multă splendoare”. Apelarea la maeștrii din străinătate se datorează condițiilor financiare bune, mobilității armeanilor din cauza ocupației de negustor, respectiv prezenței a unei mai largi perspective în urma călătoriilor frecvente. Astfel se realizează tablourile altarelor laterale din Gherla de către János Mihály Hesz în Viena, altarul cu baldachin de către Ferenc Uhl din Pesta, tabloul altarului principal tot în capitala Ungariei, de către Diamanti Laccatari.

După cum am arătat de mai multe ori în lucrare, nu poate fi din întâmplare că Simon Hoffmayer și Antal Csűrös, respectiv fratele lui, pictorul József Csűrös au lucrat atât în bisericile din Gherla și din Dumbrăveni, cât și în biserica mechtaristă din Dumbrăveni. Acest element poate sugera legătura strânsă dintre diferitele colonii armeanе – care au recomandat maeștrii unii celorlalți – dar de asemenea și faptul că în acea perioadă în Transilvania abia se găseau maeștri care au realizat opere de calitate. Contactul dintre centrele armeanе nu s-a epuizat în recomandarea artiștilor, ci s-a completat prin sprijin financiar și donații concrete – ca exemplu servește altarul principal din Frumoasa, donat comunității de către cetățeanul Jordán Vártán din Dumbrăveni.

Mai multe puncte de legătură dintre coloniile armeanе din Transilvania se descoperă în cultul sfinților, în venerarea tablourilor și statuilor religioase, respectiv, în relația credincioșilor față de aceste obiecte. Pe lângă sfinții armeni, cum ar fi Sfântul Grigore Iluminatorul, Sfânta Hripsime, Sfântul Mesrop Maștoț, Sfântul Nerses, regele Abgar, se regăsesc sfinți care fac parte din canonul Bisericii Catolice sau a creștinismului universal, dar au însă o semnificație deosebită pentru comunitățile armeanе. Printre acestea se numără de exemplu Sfântul Bartolomeu și Sfântul Tadeu, care sunt omagiați ca apostolii care au contribuit la convertirea la creștinism a armeanilor, Sfântul Iacob din Nisibis care a găsit rămășițele din arca lui Noe, Sfântul Ioan Botezătorul sau Sfântul Ștefan Protomartirul. Acestor doi sfinți din urmă i se dedică și în Biserica Catolică un respect deosebit, dar prezența lor în bisericile armeano-catolice din Transilvania se poate totuși explica prin proveniența lor din biserica arhaică, apostolică, fiindcă

ei, încă din Evul Mediu, au ocupat un loc special în cultul sfinților practicat în rândul armenilor. Nimic nu demonstrează mai ferm această idee decât faptul, că cele mai multe biserici armeano-catolice din Evul Mediu au fost construite și sfințite ca omagiu Sfântului Grigorie Iluminatorul, dar după el urmează imediat – ceea ce privește frecvența în hramul bisericilor – Sfântul Ioan Botezătorul și Sfântul Ștefan Protomartirul. Rolul special ocupat de către Sfântul Grigorie Iluminatorul este indicat de faptul, că în toate bisericile armeano-catolice se găsește o reprezentare de a lui. Mai mult, armenii au construit altare dedicate lui chiar și în anumite biserici romano-catolice din Transilvania. În momentul de față, cunoaștem 13 picturi de altar cu imaginea lui, dar există numeroase sculpturi, vitralii, steaguri și picturi care îl reprezintă pe apostolul misionar al armenilor. Cultul lui a trăit aproape fără întrerupere în rândul armenilor din Transilvania, chiar și astăzi se organizează anual mari festivități de ziua lui, drept omagiu adus acestui sfânt. Funcția acestui cult s-a schimbat însă în cursul secolelor: s-a conturat mai puternic, apoi a fost trecut pe plan secundar, iar în cea de-a doua jumătate a secolului XIX, împreună cu nașterea ideologiei armenismului și cu redescoperirea rădăcinilor armene, a devenit un purtător al identității armenesti. Răspândirea unor tipuri iconografice legate de figura Sfântului Grigorie Iluminatorul, unele paralele, exemple urmate pot oferi un sprijin în cercetarea rețelei de contacte a armenilor din Transilvania.

Cea mai importantă sfântă pentru armenii din Transilvania a fost Fecioara Maria. Cultul ei deosebit este indicat de numărul mare al picturilor și sculpturilor Maicii Domnului care apar în bisericile armeano-catolice din Transilvania. Biserica Solomon din Gherla este dedicată Bunei Vestiri, iar biserica armeano-catolică din Gheorgheni, Nașterii Maicii Domnului. În rândul numeroaselor imagini reprezentând-o pe Fecioara Maria se observă scenele glorioase, preferate în epoca barocă (Ridicarea Maicii Domnului în Ceruri și Încoronarea ei). Se găsesc de asemenea multe reprezentări care sunt mai apropiate de religiozitatea populară, fiind scene mai intime, mai familiale (Regina Rozariului, Învățăturile Maicii Domnului, Familia Sfântă) sau copii ale unor imagini miraculoase (Madonna din Mariazell).

Legat de cultul tablourilor și sculpturilor religioase trebuie să accentuăm că în perioadele timpurii în rândul armenilor stabiliți în Transilvania a înflorit cultul icoanelor miraculoase, provenit din teritoriile poloneze, în primul rând cultul Madonnei din Czestochowa. Este un amănunt interesant al acestui aspect că, încă înaintea construirii unor biserici proprii de către armeni, în 1708 chiar Oxendio Virziresco însuși așează pe altarul principal al bisericii iezuite din

Braşov o copie a vestitei icoane miraculoase a armenilor din Galiția, și anume reprezentarea Fecioarei Maria de tip Hodigitria, aflată în biserica Sfântul Nicolae din Kamieniec Podolski. În inventarul bisericii Solomon apare și menționarea unei copii după o altă icoană armeană făcătoare de minuni din Galiția, și anume Matka Boska Łysiecka. Pe parcursul secolului XVIII însă locul acestor icoane este preluat de către imaginile miraculoase cu un cult răspândit în interiorul Bazinului Carpatic. Relativ devreme, deja în prima biserică din lemn din Gherla întâlnim o copie a sculpturii Fecioarei Maria din Marizell. Cultul acestei statui din Stiria începe să înflorească în secolul XVIII în rândul armenilor din Transilvania: pe fiecare altar din biserica Solomon se afla o copie îmbrăcată și încoronată a acesteia, alte copii se întâlnesc în biserica veche din Dumbrăveni sau pe fațadele caselor armenes din această localitate. Copiei acestei statui din catedrala din Dumbrăveni i s-au atribuit puteri miraculoase. Pe lângă icoanele populare, armenii din Gherla și din Dumbrăveni au dispus și de imagini miraculoase proprii, și, în mod surprinzător, ambele icoane miraculoase o reprezentau pe Fecioara Maria în ipostaza de Regina Rozariului. Cultul Reginei Rozariului este un exemplu bun pentru împletirea omagiului deosebit adus Fecioarei Maria în cadrul Bisericii Apostolice Armeane cu cel oferit Maicii Domnului în Biserica Romano-Catolică Maghiară – și această îmbinare are loc în sânul comunităților catolice de rit armean din Transilvania. Cultul prezent în ambele religii a însemnat o posibilitate ca armenii, proaspăt unificați cu Biserica Catolică, să accepte mai ușor dogmele catolice și să se încadreze în tradițiile religioase din interiorul Bazinului Carpatic. Succesul complet al acestui proces este demonstrat de faptul, că un tip iconografic specific catolic, respectiv o practică religioasă a putut ajunge la nivelul cel mai profund al religiozității populare a armenilor.

După prezentarea amenajării interioare a bisericilor armeano-catolice din Transilvania putem conchide, că este vorba despre un proces de adaptație foarte deosebit, completat cu succes. Este încântător acel drum pe care „ereticii” stabiliți în Transilvania au parcurs de la locuințele private și capelele construite din lemn până la bisericile lor monumentale și realizate cu cea mai mare exigență estetică. Pe baza celor de mai sus, considerăm, că aceste clădiri, denumite fie cu termenul de „armean”, fie cu cel de „romano-catolic”, fac parte dintre monumentele excepționale ale Transilvaniei. Cercetarea noastră nu poate fi însă considerată închisă. Pe o parte au mai rămas o serie de amănunte care trebuie clarificate, pe de altă parte, ar trebui cercetate și multiplele legături ale comunităților transilvane cu celelalte colonii și diaspore

armene din Europa. Considerăm, că identificarea și analiza acestor contacte culturale va fi principala sarcină a cercetărilor noastre din viitor.